

Томашевський 2005: Томашевський В.М. Моделювання систем / В.М. Томашевський. – К. : Видавнична група ВНУ, 2005. – 352 с.

Філіпова 2004: Філіпова Н.М. Вступ до прикладної лінгвістики: Моделювання у мові: Навчальний посібник / Н.М. Філіпова. – Миколаїв : НУК, 2004. – 36 с.

Проведен анализ работ, посвященных теории и практике моделирования языковых единиц, в частности синтаксических. Дополнены и конкретизированы известные в лингвистике исходные положения, касающиеся толкования лингвистических моделей. Обнаружены специфические особенности наименования «модель» / «модели» в зависимости от категориальных значений числа. Продемонстрированы противоречия между понятийно-металингвистической системой в области грамматического моделирования и состоянием использования такой системы в лингводидактике. Указана необходимость «приспособления» теоретических лингвистических моделей к практике использования их в процессе изучения украинского языка в высшем и среднем звеньях образования.

Ключевые слова: модель, моделирование, синтаксические модели, металингвистика.

The article deals with the analysis of the works devoted to the theory and practice of modeling of language units, in particular syntax. The assumptions concerning the interpretation of linguistic models are complemented and concretized. The specifics of name "model" / "models" depending on the number category are detected. The author demonstrated the contradictions between the conceptual and metalinguistic system in the field of modeling and grammatical status of such a system in linguistics. The necessity of "adaptation" of theoretical linguistic models to practice using them in the process of learning the Ukrainian language in high and middle level of education is pointed out.

Key words: model, modeling, syntactic patterns, metalinguistics.

Надійшла до редакції 22 грудня 2015 року.

Тетяна Космеда

УДК 811.161.2'36

ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СВОЄРІДНОСТІ ГРАМАТИЧНОЇ МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті фрагментарно інтерпретовано погляди деяких російських мовознавців на статус української мови, особливості її функціонування, розвитку та на факт наявності своєрідних граматичних ознак, моделей, що були репрезентовані в стенограмі (живому науковому мовленні) одного з Круглих столів (2008 р.). Крім того, розглянуто проблему взаємозв'язку чинника розвитку граматичної системи мови з ментальністю народу та наголошено на необхідності віддзеркалювати у вишівських навчальних посібниках з української мови не лише факти національної своєрідності української мови, але й наголошувати на чинниках, що їх змінювали, деформували.

Ключові слова: статус української мови, граматична система мови, граматичні моделі, ментальність, факти національної мовної своєрідності.

Л. Булаховський писав: «Мова живе» – це значить, що вона весь час свого існування в устах людей підлягає більшим або меншим змінам, так або інакше пристосовуючись до раз у раз нових потреб життя в усій його різноманітності» [Булаховський 1975 (б): 214]. У мові, як відомо, існують усталені граматичні моделі і в силу різних чинників виникають нові, що залежить значною мірою від екстралінгвальних причин, зокрема від зовнішнього впливу, експансії чужої мови, що може спочатку відповідно вплинути на мовну свідомість, ментальність народу, а згодом своєрідно віддзеркалитися спочатку в мовленні, а потім і в мові, репрезентуючи відповідні тенденції чи мовні риси. Про це писали класики мовознавства, насамперед В. фон Гумбольдт, О. Потебня, Л. Булаховський, про це пишуть і сучасні українські мовознавці, наприклад О. Ткаченко, А. Загнітко, Л. Масенко та ін.

Однак опису конкретних граматичних моделей, переліку системи мовних явищ і процесів, мотивованих змінами мовної свідомості, ментальності носіїв української мови під впливом зовнішніх чинників до цього часу не існує. Уважаємо, що зазначену прогалину необхідно ліквідувати, оскільки російські науковці заперечують своєрідність поступу української мови, не визнають і того, що розвиток української мови штучно сповільнювався чи деформувався мовною політикою Російської імперії.

Під час проведення «Круглого столу» на тему «Російська мова в умовах мовної і культурної поліфонії», що відбувся 1 березня 2008 р. в МДУ ім. М. В. Ломоносова (Росія), а матеріали були опубліковані 2011 року, вочевидь як такі, що мають велику цінність, провідні вчені Росії задовго до анексії Криму і розпалення воєнних дій на Сході України активно обговорювали мовно-політичну ситуацію в Україні, статус української мови, специфіку її граматичної структури, нові мовні явища, що мотивовані чинником незалежності України, ствердженням її як суверенної держави. Проблеми української мови, мовної політики України не були

окреслені предметом дискусії безпосередньо, цитати зі стенограми якої наведемо далі мовою оригіналу. Обговорення стосувалося зокрема виголошеної доповіді професора Н. В. Уфімцевої на тему «Мова, культура, свідомість: психолінгвістичний аспект». Однак присутні на зібранні вчені не могли утриматися, щоб не висловити свої закиди щодо статусу української мови, поглузувати з її поступу, формування нових мовних норм, зокрема й граматичних. Українську мову кваліфіковано як «штучну мову», факт вживання прийменника «в» замість колишнього «на» в разі, коли він окреслює стан перебування в середині держави, тобто «в Україні», а не «на Україні» також не схвалюється. Щоб не бути голослівною, наведу кілька висловів і живу реакцію на них аудиторії, що мотивована порушенням питанням стосовно інтелектуальної зрілості мови, її спроможності омовлювати складні наукові терміни, тобто стосовно «вічного» питання про здатність мови на філософську інтерпретацію довілля, її якість, ступінь поширеності і под. З цього приводу Л. Булаховський писав: «Визнання того, що певна мова розвивається, а інша відстає, це, власне, питання цивілізації, культури народу...» [Булаховський 1975 (6): 214–215]. Присутній на лінгвістичному форумі в Москві австрійський учений Х. Пфандл зауважив: «Да, но не надо делать вид, что один язык лучше другого. Может быть, легче об атомной энергии говорить по-русски, я согласен, нежели на каком-то местном языке. Но это не значит, что русский лучше» [Русский язык 2011: 208]. Професор А. В. Кириліна (Росія) вступила в дискусію: «(...) Несколько лет назад у нас была защищена докторская диссертация чеченским одним коллегой о русско-чеченском двуязычии. Он очень четко, собрав массу материала, показал, что чеченский язык просто вот в силу условий его развития... исторического... не способен обслуживать очень большое количество областей жизни, таких, как, наука, образование... ну и дальше... дальше можно уже не продолжать, я думаю, что это понятно все. Но при этом чеченский язык очень удобен... вот, скажем, если есть какая-то, например, криминальная группировка... я не хочу... я нейтральна... и прошу опять понять меня... он становится своего рода аргю, то есть тайным языком... я сейчас безоценочно говорю... вот если есть какая-то сфера криминальной деятельности, то там удобнее говорить на языке, который никто не понимает. Это понятно. Если учесть, что этнический характер, да еще и в лицо все друг друга знают, и трудно вклиниться, так сказать, чтобы воспрепятствовать... то это тоже вопрос, который имеет место, и о котором не принято просто говорить» [Русский язык 2011: 208]. Не буду коментувати якість і правильність російського мовлення у наведеному фрагменті дискусії, як і далі. Учасники дискусії дружно вигукнули: «Больной вопрос». Про українську мову не йшлося, однак відомий професор Росії В. В. Красних, чії праці досить популярні в колах українських лінгвістів, побачила паралель у функціонуванні чеченської та української мов, порівн.: «Это больной вопрос, но на самом деле актуальный для тех языков, которые сейчас становятся государственными в других... ныне странах. Возьмите украинский язык. **Ведь современный украинский язык – это искусственный язык... по большому счету** (жирный шрифт автора. – Т. К.)» [Русский язык 2011: 208]. Зазначений австрійський професор зробив слабку спробу нейтралізувати гостроту висловленої тези: «Как все языки. Как и русский. Только он моложе». Однак В. В. Красних не дозволила цього зробити і продовжила: «Нет. Все-таки у нас, мне кажется... Нет. У нас был более длительный период, когда русский язык становился языком как бы государственным. Сейчас он у нас государственный язык. Украинский язык... там... предположим, с первого января какого-то года – все! Он – государственный язык, он – главный язык. Он был объявлен таковым. Он не стал таковым, он был объявлен таковым. И украинцы на самом деле... это мне украинцы говорили, преподаватели украинского языка там... на Украине... Извините, я «на Украине» говорю...» [Русский язык 2011: 209]. Професор Х. Пфандл знову втрутився: «В Украине» [Русский язык 2011: 209], на що учасники дискусії почали викрикувати: «Во Украине», а стенографіст зафіксував сміх.

Вивчаючи дієслова зорової перцепції російської і польської мов, молода польська дослідниця Д. Слупянек-Тайнерт зауважила, що зорова перцепція слугує вираженню соціальних концептів, відповідних смислів, що відображають національну специфіку, характер відповідного народу. Дослідниця доводить, що система дієслів зорової перцепції російської мови засвідчує: для росіян характерно здійснювати контроль над ким- чи чим-небудь. Такий висновок базується на факті наявності в російській мові великої кількості відповідних дієслів та активність їхнього вживання (порівн.: *досматривать, присматривать, наблюдать, надзирать, обследовать, осмотреть, смотреть* та ін.). На думку названої дослідниці, «связь заботы, присмотра, контроля над кем-чем-либо отражается в русском языке, а употребление глаголов зрительной перцепции в обсуждаемых значениях является более естественным признаком русского языка по сравнению с языком польским (*Национальный корпус* фиксирует намного больше подходящих примеров, чем *Corpus PWN*): хорошо, если контроль уместен, плохо, если контроль нарушает свободу личности» [Слупянек-Тайнерт 2015: 192–193]. Додамо до цього, що контроль проектується не лише на особистість, але й на колективи, об'єднання, товариства, народності, нації, народи та їхні мови, що показує вся історія Росії, підтверджує навіть наукова дискусія з мовознавчих проблем, фрагменти зі стенограми якої наводилися вище.

Природно і закономірно, що така характерна риса російської ментальності, російської мовної свідомості, як «любов до здійснення контролю над усім» послідовно відображається в системі мови та в процесі її живого функціонування у всіх стилях мовлення. Цілком логічно це фіксується й у відповідних граматичних категоріях, зокрема тих, що називають дію чи стан і окреслені дієсловом.

О. Ткаченко з цього приводу зауважував: «Мова і національна ментальність співвідносяться як форма і зміст національної словесно-розумової культури в найширшому сенсі цього поняття. У мові виявляється національна ментальність, яка, у свою чергу, найбільшою мірою пояснює потребу в існуванні окремої національної мови» [Ткаченко 2006 : 3]. Крім того, О. Ткаченко виокремлює низку граматичних ознак,

категорій, що мотивовані саме специфікою ментальності українського народу. Серед них назвемо таку, як широка варіативність. Зауважимо при цьому, що аналіз творчої спадщини С. Руданського яскраво показує «мовну біографію» України, що безпосередньо впливає на формування ментальності, національного характеру, мовної свідомості й мови загалом (див.: [Космеда 2014]): те, що Україна входила і в склад Росії, і в склад Речі Посполитої, призвело до наявності в мові паралельних форм, запозичених і з польської, і з російської мов. У ментальності українського народу виробилося прагнення пристосовуватися до відповідного поневолення, мовної ситуації і запозичувати не лише лексику, але й деякі граматичні моделі. Звідси в сучасній українській мові простежуємо багато варіативних, дублетних форм. Про це пише О. Ткаченко, наголошуючи, що «чергування на початку або в кінці слова, як префіксально-прийменникові *із* (зі-/з), *в-* у (*уві-/ві-*), сполучникові (*і-й*) або дієслівні (*працювати – працювать, написався – напись, ходімо – ходім, гуляє – гуля*) у поєднанні з варіативністю закінчень іменників, прикметників, займенників (*коневі – коню, на синьому – на синім; у тому – у тім*) або такі, що тепер уже майже вийшли з ужитку, але в принципі можливі й досі (*сині, зелені – синії, зеленії, біла – білая, зелене – зеленее*)... ані російська, ані польська мова подібних ресурсів у своєму розпорядженні не мають» [Ткаченко 2006 : 11]. Крім того, «українська мова, особливо народна, вельми багата на здрібно-пестливі форми, можливі навіть для інфінітивів (пор. у мові до дітей від дієслова *купатися* такі форми, як *купусі, купці, купусеньки*)» [Ткаченко 2006 : 14]. Знову стикаємося з варіативністю. Зменшено-пестливі форми притаманні і польській, і російській мовам, але в них відсутня така широка палітра варіантів. Отже, негативний вплив панівних мов призвів до позитивної видозміни української мови – виникнення варіантів та дублетів, що репрезентувало своєрідність її поступу. Українцям доводилося «всіляко градувати і дозувати» [Ткаченко 2006 : 17]. Такий спосіб поведінки народу, а згодом і його ментальна риса відбилися в мові, закодувалися в ній.

Народ, перейнятий асоціальними, антигромадськими настроями, що особливо запанували після ліквідації козащини, й у мові відбив відповідну «двоїстість», варіативність: «через це й мова його двоїста, бо, не бажаючи, щоб його спіймали на слові, він висловлюється так, щоб його слова можна було витлумачити по-різному, зокрема так, як бажано владі чужинців, які над ним панують» [Ткаченко 2006 : 19].

А ще, вочевидь, пасивність нації, яку постійно гнобили, призвела до того, що мовчазне вираження її супротиву, прагнення до активних дій, марення про них своєрідно відбилося в наданні переваг активним дієслівним формам і відповідним синтаксичним конструкціям. Можливо, так, через мову виражалося прагнення бути активним господарем і захисником власної державності, чого й досі бракує нації.

О. Ткаченко так характеризує механізм граматикалізації ментальності народу: «Очевидно, зв'язок тут такий: національна ментальність попередніх поколінь поступово шляхом чи то відповідних змін, чи відбору слів і форм відбивала в мові свої риси, накладала на неї відбиток, а згодом уже розвинена мова давала й дає вже готові, адекватні форми для відбиття рис національної ментальності, сама якоюсь мірою цю ментальність формуючи» [Ткаченко 2006 : 24], адже створення й удосконалення граматичних засобів має передусім одну важливу мету – обслуговувати думку мовця (див.: [Булаховський 1975 (б): 222]).

Видається, що перед українськими науковцями й викладачами вищої школи особливо гостро сьогодні стоїть завдання схарактеризувати національну специфіку граматики української мови, показати її національну самобутність, своєрідність, категорично заперечуючи псевдотвердження про те, що українська мова – «штучна мова», яка не має повноцінного функціонування, своїх особливостей і належного розвитку. Такі закиди можливі за умови, якщо українська мова не має належного наукового опису, відповідної репрезентації. Завдання мовознавців надавати відсіч таким закидам, спростовувати їх.

В аспекті сказаного велике науково-методичне значення й значення для виховання патріотизму в молодих людей мають навчальні посібники з граматики української мови, підготовлені О. Микитюк, у яких послідовно репрезентовано національну своєрідність української мови передусім на рівні граматики. Аналіз підручників і посібників О. Микитюк дає змогу студентам зрозуміти, що Росія здійснювала контроль над розвитком української мови, насаджуючи їй свої правила, заперечуючи її самостійність, зрештою, забороняючи її загалом, що простежуємо починаючи від графіки (напр., заборона й вилучення літери *г*), орфоєпії (напр., заборона відповідного звука [*г*]), заміна українських лексем та усталених виразів на російські й закінчуючи граматичними категоріями і формами, відповідними моделями. Національне, самобутнє, українське внаслідок відповідного контролю і впливу нейтралізувалося, ліквідувалося і забувалося. Тепер тяжко повернути втрачене, оскільки мова через певний тиск пішла не тим шляхом її розвитку, що був для неї природним, оскільки почали моделюватися відповідні псевдонорми, з'явилися такі мовні феномени, як суржик, а в останні роки й «азіровщина».

Наведемо приклади з навчально-дидактичних матеріалів О. Микитюк. Тема «Іменник» містить інформацію про самобутність українського іменника, зокрема зазначена авторка виокремлює такі параграфи, як «Самобутність категорії роду в українській мові», «Самобутність категорії числа в українській мові», «Самобутність українського відмінювання» і под. А в темі «Прикметник», наприклад, зазначено, що «самобутніми в українській мові є словосполучення з присвійним (чи відносним) прикметником та іменником (які обстоював І. Огієнко як стиліст). Саме такі форми притаманні для поезії Т. Шевченка: *пророче слово, Максимова хата, Петрова мова, сотникова хата, Катрин брат, хутір бондарів, батькова дитина, вдовин син, Мазепин собор*). Такі конструкції Святослав Караванський вважає належністю українсько-національного простору, ці форми є більш інформативними, ніж родовий належності. Порівняймо: народна творчість каже: *батькова й материна молитва зо dna моря вернуть* (не: *молитва батька чи матері*)» [Микитюк 2012 : 252].

Однак, разом з тим, авторка підручника неправомірно порушує деякі чинні морфологічні норми сучасної української мови, уживаючи закінчення -і в родовому відмінку іменників III відміни, зазначаючи про це у відповідному параграфі, порівн.: «закінчення -і в родовому відмінку однини – це наслідок політичного втручання (1933 р.) у структуру української мови, аби максимально наблизити її до мови російської. Проте фольклорні матеріали, давні пам'ятки, Гетьманські акти, літературні твори та сучасні тексти переконливо засвідчують панування форми на -и в родовому відмінку...» [Микитюк 2012: 246]. Навряд чи можна погодитися з твердженням, що сучасні тексти засвідчують панування форми на -и в родовому відмінку іменників III відміни, що закінчуються на збіг приголосних. Чинний український правопис цю норму ще не затвердив, то, очевидно, й подавати її як нормативну все-таки не можна, хоч, звичайно, дати довідку про існування такого варіанта вимови, безперечно, потрібно. Отже, маємо й факти «перегинання палиці». Такі самі достоїнства і недоліки має й інший початковий посібник О. Микитюк – «Культура мовлення: особливості, завдання, цікавинки», у якому авторка репрезентувала тексти, що мають великий виховний потенціал, надає інформацію про своєрідність української мови, історичні довідки, авторитетні висловлювання про мову, порівн.: «Уживання активних дієприкметників на -уч(ий), -юч(ий) в синтаксичній ролі підмета або додатка граматики називали впливом російської мови або ознакою “поганої літературної мови”» [Микитюк 2014: 150].

Завдання мовознавців – здійснити комплексний аналіз наслідків «контролю» великоросів української мови, пояснити, звідки з'явилися і чим мотивовані негативні явища функціонування української мови, якими є правдиві тенденції її розвитку та псевдотенденції, які граматичні моделі є характерними, самобутніми, а які привнесені. Це потрібно робити не лише з академічною вишуканістю, але й у науково-популярному стилі, в дискурсі епохи.

Необхідно укласти перелік пріоритетних тем українського мовознавства й рекомендувати їх до опрацювання молодим науковцям. Ці теми насамперед повинні стосуватися й опису системи граматичних моделей української граматики, оскільки «найвищим ступенем розвитку національної ментальності є вироблення на її основі національної свідомості, усвідомлення народом свого значення для себе і для людства» [Ткаченко 2006: 3]. Багатолітнє знайомство з кандидатськими дисертаціями зі спеціальностей 10.02.01 – «українська мова» і 10.02.02. – «російська мова» засвідчують, що українські мовознавці насамперед спираються на праці російських лінгвістів, чимало з яких зневажливо, іронічно ставляться як до української мови, так і до українського мовознавства загалом. Яскравим свідченням цього є стенограма Круглого столу, фрагменти якої коментувалися на початку цієї статті. Зазначена стенограма, як і подібні їй інші документи наукових зібрань російських учених, потребує докладного коментування, обговорення й спростування неправдивих тверджень, у чому й вбачаємо перспективу цієї розвідки.

Література

Булаховський 1975 (а): Булаховський Л. А. Два аспекти проблеми прогресу в мові / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. / ред. кол.: О. С. Мельничук (відп. ред.), І. К. Білодід, Т. Б. Лукінова, Вибрані праці: в п'яти томах. – К.: Наукова думка, Т. 1, 1975 (а). – С. 218–222.

Булаховський 1975 (б): Булаховський Л. А. Проблеми мовного розвитку / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. / ред. кол.: О. С. Мельничук (відп. ред.), І. К. Білодід, Т. Б. Лукінова, Вибрані праці: в п'яти томах. – К.: Наукова думка, Т. 1, 1975 (б). – С. 214–215.

Космеда 2015: Космеда Т. А. Степан Руданський: феномен моделювання «живого» мовлення українців / Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова, Н. В. Піддубна; за наук. ред. Т. А. Космеди. – Харків-Познань-Дрогобич: Коло, 2015. – 312 с.

Микитюк 2014: Микитюк О. Культура мовлення: особливості, завдання, цікавинки: навч. посібник. / О. Микитюк. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. – 236 с.

Микитюк 2012: Микитюк О. Сучасна українська мова: самобутність, система, норма: навч. посібник. – 2-е вид., доп. / О. Микитюк. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 440 с.

Русский язык 2011: Русский язык в условиях языковой и культурной полифонии: Сб. науч. статей / под. ред. В. В. Красных. – М.: Издат. центр «Азбуковник», 2011 – 375 с.

Слупянэк-Тайнэрт 2015: Слупянэк-Тайнэрт Д. Когнитивный анализ глаголов зрительной перцепции в русском и польском языках: кандидатская диссертация / Дарья Слупянэк-Тайнэрт. – Познань: Университет имени Адама Мицкевича в Познани, 2015. – 236 с.

Ткаченко 2006: Ткаченко О. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) / Орест Ткаченко. – К.: Грамота, 2006. – 240 с.

В статтє фрагментарно інтерпретированы взгляды некоторых российских лингвистов на статус украинского языка, особенности его функционирования, развития и факт наличия своеобразных грамматических признаков, моделей, представленные в стенограмме (живой научной речи) одного из Круглых столов (2008 г.). Кроме этого, рассмотрена проблема взаимосвязи фактора развития грамматической системы языка с ментальностью народа и указана необходимость отражения в вузовских учебных пособиях по украинскому языку не только фактов национального своеобразия украинского языка, но и причин, влияющих на их изменение, деформацию.

Ключевые слова: статус украинского языка, грамматическая система языка, грамматические модели, ментальность, факты национального языкового своеобразия.

The article partially reviews the standpoints of some Russian linguists on the status of the Ukrainian language, circumstances of its functioning and development as well as on the existence of peculiar grammar features and models that were represented in the shorthand record (live scientific speech) of one of Round-table discussions (in 2008). Besides, the article contains the analysis of the problem of the correlation of the development of the Ukrainian grammatical system and the people's mentality and emphasizes the necessity of reflecting in higher educational textbooks in Ukrainian not only the facts of the Ukrainian language singularity but also the reasons of its negative changes and deformations.

Key words: status of the Ukrainian language, language grammatical system, grammar models, mentality, facts of national language singularity.

Надійшла до редакції 26 грудня 2015 року.